

Huszár Ákos

A Fidesz-támogatók előre mennek, az ellenzékiek meg hátra? Osztályszavazás Magyarországon

Tanulmányomban arra az általánosabb kérdésre keresem a választ, hogy az egyének osztályhelyzete és pártpreferenciája miként függ össze a mai Magyarországon. Azt kívánom felmérni, hogy a hagyományos osztályszavazás jelensége mennyiben volt jelen a 2022-es választásokat közvetlenül megelőző időszakban és ez milyen szerepet játszott a választások eredményében. Ennek érdekében a következőkben először magát a problémát, illetve ennek jelentőségét mutatom be nemzetközi példák segítségével (1), majd pedig a korábbi hazai kutatási eredményekre támaszkodva (2) konkretizálom a kérdéseimet (3). Ezt követően mutatom be a vizsgálat módszereit (4), illetve eredményeit (5).

Osztály és politikai viselkedés

A klasszikus osztályelméleti hagyomány szerint az egyének osztályhelyzete nem csupán életesélyeiket, életkörülményeiket, illetve kulturális gyakorlataikat határozza meg, de hatással van a politikai viselkedésükre is (vö. Breen–Rottman 1995, Wright 2005). Marx prognózisa szerint a munkások és tőkésék közötti antagonisztikus ellentétek az osztályhelyzet felismeréséhez, osztályharchoz és a kapitalizmus összeomlásához vezetnek (Marx–Engels 1975). Weber nem osztja Marx prognózisát, ám ő is úgy véli, hogy az osztályhelyzet kollektív cselekvés forrásává válhat, és gyakran válik is (Weber 1987). Bourdieu pedig a társadalmi térben egymáshoz közel elhelyezkedőket, olyan „valószínűségi osztályoknak” tartja, amelyeket könnyebb megszervezni, illetve politikai cselekvés bázisává tenni (Bourdieu 2010).

Az osztályszavazás tétele e hagyomány háttere előtt nyer értelmet. Ez – leegyszerűsítve – azt az összefüggést fogalmazza meg, hogy a munkások, illetve az alsóbb osztályok tagjai inkább szavaznak baloldali pártokra, mégpedig azért, hogy e pártoknak a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére irányuló politikája révén a saját társadalmi helyzetük javuljon. A másik oldalról pedig, a középosztályhoz, illetve a felső osztályhoz tartozók ritkábban szavaznak baloldali pártokra, mert az ő érdekeik éppen az egyenlőtlenségek, illetve saját kedvezőbb helyzetük fenntartása irányába mutatnak (Lipset 1995: 258–312).

Ez az összefüggés az 1950-es, 1960-as években messzemenőkéig plauzibilisnek mutatkozott a nyugati országokban, az ezt követő időszakban azonban komoly viták kereszt-tűzébe került. Egyrészt, éles vita tárgyát képezte már az a kiinduló kérdés is, hogy vajon

²³ A tanulmány az NKFIH által támogatott K131997 számú kutatás, valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centruma keretében készült.

az osztályszavazás mértéke stabil vagy csökkenő trendet mutatott az 1950-es éveket követő évtizedekben. Az osztályszavazás mérésére kidolgozott klasszikus Alford-index (Alford 1962) – amely azt fejezi ki, hogy mennyivel haladja meg a baloldali pártokra adott szavazatok aránya a munkások körében a nem munkás rétegekben leadott baloldali szavazatok arányát – határozott csökkenő trendet mutatott (lásd Clark–Lipset 1991), ám részletesebb osztálysémákat, illetve az osztályok, illetve pártok méretének változását figyelembe vevő loglineáris módszertant alkalmazó vizsgálatok nem erősítették meg ezeket az eredményeket, s az 1950-es illetve az 1980-as évek között inkább az osztályszavazás trend nélküli fluktuációját látták (vö. Goldthorpe–Marshall 1992). Az ezt követő időszakra vonatkozó vizsgálatok esetében azonban már jóval egybevágóbbak az eredmények, amennyiben a legtöbb vizsgált ország esetében konzisztensen az osztályszavazás csökkenéséről számolnak be (Evans–Langsæther 2021; Gethin et al 2021; Goldberg 2020).

Másrészt, még élesebb vita bontakozott ki arról a kérdéstről, hogy ha valóban az osztályszavazás mértékének csökkenése figyelhető meg, az milyen okokkal magyarázható. E vitában két szélső álláspont azonosítható, amelyek közül az egyik mindenekelőtt az osztályszerkezet átalakulásában, a másik viszont a pártszerkezet, illetve a pártok változásában keresi az okokat.

A legradikálisabb álláspontot az osztályok haláláról szóló tézisek jelentették, amelyek más területek vizsgálata mellett éppen az osztályszavazás csökkenésére hivatkozva fogalmazták meg azt az állítást, hogy az osztály fogalmára támaszkodva egyre kevésbé ragadhatjuk meg a nyugati társadalmak szerkezetét. E felfogás szerint a 20. század második felére a társadalomszerkezet komplexebbé vált, a korábbi ipari társadalmakra jellemző törésvonalak elhalványulnak, s a társadalmi nagycsoportok fragmentálódtak, ami az osztálytudat csökkenéséhez vezetett (Clark–Lipset 1991; Pakulski–Waters 1996). E felfogás szerint tehát az osztályszavazás csökkenése amiatt következett be, mivel az osztályok, mint társadalomszerkezeti egységek elvesztették a relevanciájukat.

A másik szélső álláspont az osztályszavazás csökkenésének magyarázatakor inkább a pártok változására helyezi a hangsúlyt. Evans és Tilley (2017) mindenekelőtt a brit eset vizsgálatára támaszkodva azt emeli ki, hogy az osztályszerkezet valóban átalakult és komplexebbé vált az 1950-es évek óta eltelt időszakban. E változások részét képezi többek között a – magas végzettséggel rendelkező fehér galléros szakembereket, illetve hivatalnokokat magába foglaló – új középosztály megjelenése, illetve bővülése. Fontos változás továbbá a munkásosztály méretének a változása: míg az 1950-es években a felnőtt népesség több mint fele valamilyen munkás pozíciót foglalt el, addig a munkások aránya az 1990-es évekre körülbelül 1/3-ra, majd a 2010-es évekre nagyjából 1/5-re zsugorodott. Ezzel párhuzamosan pedig lényegesen bővült a különböző középosztályi csoportok társadalmi súlya.

Az osztályok méretének változása azonban Evans és Tilley szerint egyáltalán nem jelenti azt, hogy a köztük lévő választóvonalak gyengültek, vagy pláne elhalványultak volna. Vizsgálataik alapján az évtizedek során a munkásosztály és a középosztály közötti anyagi, jövedelmi egyenlőtlenségek, illetve a munkakörülmények, munkahelyi biztonság tekintetében megmutatkozó különbségek egyáltalán nem csökkentek, sőt bizonyos területeken még élesebbé váltak. Hasonló módon időben stabilnak mutatkoznak az osztályok közötti eltérések különböző attitűdkérdésekben is, legyenek azok gazdasági ter-

mészetűek, mint az egyenlőtlenségek megítélése vagy az állami újraelosztás problémája, vagy ezektől teljesen függetlenek, mint a halálbüntetés, a szexuális kisebbségek, a bevándorlás vagy az EU-hoz való viszony kérdése. Ez utóbbiak esetében a pro és kontra vélemények átlaga olykor időben jelentősen változott, ám az osztályok közötti különbségek stabilan fennmaradtak, méghozzá aszerint a mintázat szerint, hogy a különböző középosztályi csoportok nagyobb arányban képviselték a liberális álláspont, míg a munkáspozíciókban lévők inkább osztották a konzervatív, intoleráns, illetve illiberális véleményeket.²⁴

Az osztályszerkezet változása tehát nem tüntette el az osztályok közötti egyenlőtlenségeket és különbségeket, ám Evans és Tilley véleménye szerint annál nagyobb hatása volt a politika világára. Az, hogy a munkáosztály elveszítette a társadalmi többségét, azzal a következménnyel járt, hogy pusztán erre a bázisra támaszkodva nem lehet politikai többséget szerezni, ami alapvetően befolyásolta a pártok, különösen a Munkáspárt politikáját. Pártprogramokat, politikusi beszédeket, illetve a sajtót elemezve azt mutatták ki, hogy a munkások arányának a csökkenésével párhuzamosan egyre inkább háttérbe szorult az osztályretorika, s maga az osztály, illetve a munkáosztály fogalma is egyre inkább kiszorult a politikusok, illetve az újságírók szótárából. Az 'osztályok' egyre ritkábban jelennek meg a pártok üzeneteinek a címettjeiként, ezek inkább az 'embereket', illetve a 'családokat' igyekeznek megszólítani. Nem csupán retorikai változásról van azonban szó, a politikusok társadalmi háttért vizsgálva megállapítható, hogy egyre kevesebb a munkásszármazású képviselő a parlamentben, és egyre kisebb a különbség a pártok között e tekintetben, s a pártok társadalom-, illetve gazdaságpolitikai programjai is egyre inkább hasonultak egymáshoz. E szerint az álláspont szerint tehát az osztályszavazás visszaszorulása nem annak köszönhető, hogy az osztályok közötti határok eltűnnek, hanem annak, hogy a munkáosztály elveszítette a politikai képviseletét.

Az osztályszavazás visszaszorulása azonban nem azt jelenti, hogy az osztály ne lenne hatással a társadalom tagjainak a politikai viselkedésére (Evans–Tilley 2017: 170). Egyrészt, a politikai képviselet hiányában megnövekedett azoknak aránya a munkások körében, akik távol maradnak a szavazástól. Az osztály hatása tehát a pártválasztás helyett áttevéődik arra, hogy valaki rendelkezik-e egyáltalán politikai preferenciával, illetve részt vesz-e a választásokon. Másrészt, miközben gazdasági, illetve társadalompolitikai kérdésekben egyre kisebb a különbség a pártok között, addig megjelentek, illetve felerősödtek új választóvonalak. A brit esetben különösen a bevándorlás, illetve az Európai Unióhoz való viszony vált megosztó kérdéssé, amelyek révén a bevándorlásellenes, illetve a brexit mellett kampányoló pártoknak sikerült a munkásszavazók jelentős hányadát maga mögé állítania.

Evans és Tilley idézett vizsgálata mindenekelőtt a brit esetre vonatkozott, ez azonban korántsem tekinthető egyedinek (Evans 2000; Evans–Langsæther 2021; Gethin et al 2021; Goldberg 2020). Gethin és kollégái (2021) újabb kutatásukban 21 nyugati országban vizsgálták hosszú időtávban azt, hogy a jövedelem, illetve az iskolai végzettség miként függ össze a politikai preferenciával. Fő eredményük, hogy míg a jövedelem tengely a vizsgált időszakban viszonylag stabilnak mutatkozott, addig az iskolai végzettség mentén jelentősen átalakultak a politikai preferenciák. Míg a korábbi időszakokban az alacsony jövedelműek, illetve az alacsony végzettségűek is inkább baloldali pártokra szavaztak, a

²⁴ Ahogyan azt egyébként Lipset (1995: 104–147) is megfigyelte.

nagyobb jövedelemmel, illetve magasabb végzettséggel rendelkezők pedig inkább jobboldaliakra, addig a 2010-es években a legtöbb vizsgált országban az alacsony végzettségűek már nagyobb arányban szavaznak jobboldali pártokra, a magasabb végzettségűek pedig baloldaliakra. Értelmezésük szerint a jövedelem hatásának a stabilitása azt jelenti egyrészt, hogy a gazdasági, újraelosztással kapcsolatos kérdések továbbra is fontos részét képezik a politikai agendának. Másrészt viszont az iskolai végzettség hatásának az átfordulása arra utal, hogy megerősödött, illetve megszilárdult egy 'szociokulturális' törésvonal, amely olyan kérdések mentén, mint a bevándorlás, multikulturalizmus, környezetvédelem vagy a szexuális kisebbségek jogai választ el egy progresszív, illetve konzervatív táborra. E tengely mentén a magasabb végzettséggel rendelkező, új középosztályi csoportok inkább a progresszív táborhoz csatlakoznak, míg az alacsonyabb végzettségű munkások a konzervatívokhoz.

Társadalomszerkezet és pártpreferencia Magyarországon

Az osztályszavazás kérdése Magyarországon, ahogy többi kelet-európai országban is egészen más problémaösszefüggésben merült fel az államszocializmus bukása után (vö. Evans–Whitefield 2000; Redzic–Everett 2020). Magyarországon osztály és pártválasztás kapcsolata a vizsgálatok szerint a rendszerváltás óta eltelt bő harminc évben sohasem volt szoros és a vizsgált időszakban még lazábbá vált.

E laza kapcsolat kevésbé magyarázható azzal, hogy az osztályszerkezet az elmúlt évtizedekben lényegileg átalakult volna vagy elhalványultak volna az osztályok közötti határok. A brit esettel szemben a foglalkozási csoportok mérete Magyarországon kevésbé változott a rendszerváltás óta eltelt időszakban. Inkább a foglalkozási szerkezet konzerválódása, sőt polarizálódása figyelhető meg, amennyiben a magasabb presztízsű fehérgalléros foglalkozási csoportok bővülése mellett bizonyos időszakokban a képzetlen munkások csoportja is növekedett (Záhonyi–Bukodi 2004, Huszár 2016, Huszár–Záhonyi 2018), miközben a társadalmi mobilitás folyamatosan csökkent (Róbert–Bukodi 2004; Huszár–Győri–Balogh 2022). Az osztályok közötti határok sem tűntek el, sőt inkább élesebbé váltak. Az osztályszerkezet a rendszerváltás után egyre inkább kikristályosodott, amennyiben az egyenlőtlenségek különböző dimenziói egyre jobban összekapcsolódtak egymással (Angelusz–Tardos 2006), illetve amennyiben az egyének osztályhelyzete alapján egyre nagyobb biztonsággal lehetett következtetni a jövedelmi viszonyaikra, fogyasztási jellemzőikre, illetve az anyagi életkörülményeikre (Kolosi–Dencső 2006; Kolosi–Keller 2010, Huszár 2019). E negatív tendenciák csupán a 2010-es évek végére, 2020-as évek elejére látszottak megtorpanni. Ezekben az években a foglalkozási szerkezetnek inkább a felső csoportjai bővültek, illetve a foglalkozási csoportok közötti jövedelmi egyenlőtlenségek is csökkenő tendenciát mutattak (vö. Huszár és Berger 2020; Huszár 2022).

A laza kapcsolat sokkal inkább magyarázható a pártstruktúra sajátosságaival, illetve ennek átalakulásával.

A rendszerváltást közvetlenül követő időszakban még világosabb volt a kapcsolat a pártok, illetve különböző társadalmi csoportok között, ami mindenekelőtt a pártszerkezet sajátosságainak köszönhető. Az 1990-es első szabad választások után relatíve töredezett

pártstruktúra jött létre Magyarországon. Az újonnan alakuló pártok mellett, mint az MDF, SZDSZ, illetve a Fidesz, az első ciklusban bejutottak a parlamentbe olyan történelmi pártok is, mint az FKGP vagy a KDNP, illetve az MSZMP utódpartjaként létrejövő MSZP. E pártok közül legalábbis némelyek kifejezetten sajátos társadalmi kategóriákat igyekeztek megszólítani, mint a vidékieket, a vallásosokat vagy a fiatalokat. Osztályszempontból is világosabbak voltak a pártok közötti különbségek, amennyiben az MSZP támogatói között nagyobb arányban jelentek meg az osztályszavazás hagyományos mintája szerint eljáró munkások (illetve a volt MSZMP-tag vezetői, illetve értelmiségi réteg); az SZDSZ szavazóbázisában felülreprezentáltak voltak a különböző értelmiségi csoportok; az FKGP pedig a különösen a segédmunkások, illetve a mezőgazdasági munkások körében volt erős (Róbert 2001; Enyedi–Fábián–Tardos 2014).

Az 1990-es évek végétől a pártstruktúra egyszerűsödése figyelhető meg. A pártpolitikát két – önértelmezésük szerint egy nemzeti, konzervatív, illetve egy baloldali-liberális – blokk szembeállása határozta meg, mindegyik oldalon egy-egy domináns párttal. E blokkok nem az alapján különültek el egymástól, hogy különböző társadalmi csoportokat igyekeztek megszólítani, sokkal inkább ideológiai, értékrendbeli kérdések mentén (Soós 2012; Enyedi–Fábián–Tardos 2014). Ennek következtében pedig a két blokk szavazótábor közötti szociológiai különbségek még inkább elhalványultak.

A 2010-es kritikus (Enyedi–Benoit 2011) választás után újra jelentősen átalakult a párt-szerkezet. A Fidesz a listás szavazatok több mint 50%-át, és a parlamenti mandátumok több mint 2/3-át megszerezve alkotmányozó többségbe került. Az MSZP támogatottsága összeomlott, a rendszerváltás két meghatározó pártja, az MDF és az SZDSZ pedig kiesett a parlamentből. Feltűnt viszont és bejutott a parlamentbe két új párt: a nemzeti-radikális Jobbik, valamint a zöld ügyekkel kampányoló LMP. A pártpolitikai versengést azóta egy domináns párt uralja, amelynek az ellenzéke nem csupán ideológiailag tagolt, de az egymáshoz való viszonyukat is bizalmatlanság, rivalizálás, sőt ellenségeskedés jellemzi (Körösenyi 2015). Ez, különösen a választási törvény megváltoztatása után, igen kedvező helyzetet teremtett a Fidesz számára, mivel az új választási szabályok logikája alapján a domináns párttal szemben csupán egy hasonlóan nagy formáció indulhat a győzelem esélyével. A 2014-es és a 2018-as választások után – amelyeken az ellenzéki pártok önállóan, illetve kisebb választási koalíciókat kötve indultak – a 2022-es választásokra ezt a problémát egy széleskörű ellenzéki összefogás és a választásokon való közös indulás révén igyekeztek kezelni (Péli 2021). A 2022-es választások kimenetelét tehát újra két nagy tömb, a Fidesz és az egyesült ellenzék versengése határozta meg.

A Fidesz domináns pozícióba kerülését és az első 2/3-os győzelmét azonban az tette lehetővé, hogy még a 2010-es a választásokat megelőző években a pártok szavazótáborának szociológiai összetételét tekintve is jelentős változások történtek. Míg a 2000-es évek elején a balliberális oldal meghatározó pártjának, az MSZP-nek a támogatói között meghatározó szerepe volt a hagyományos munkás osztályszavazóknak, addig az évtized végére a szavazók jó részét elvesztette.²⁵ A korábban pozitív Alford-index a 2000-es évek végére az MSZP esetében negatívra váltott, vagyis kisebb volt a támogatottsága a munkások körében, mint a fehérgalléros, magasabb végzettségű, illetve magasabb jövedelemmel rendelkező csoportok körében. Ezzel párhuzamosan a Fidesz táborának az osztályösszetétele

²⁵ Ennek magyarázatához lásd: Scheiring 2019, Sebők 2019.25

is átrendeződött méghozzá az ellenkező irányba: míg korábban a Fidesz a magasabb státuszúak körében volt felülreprezentált, addig a 2000-es évek végére már a munkások támogatták nagyobb arányban (Knutsen 2011; Enyedi–Fábián–Tardos 2014; Enyedi–Tardos 2018; Lindner et al 2021). A szavazatok számát tekintve kisebb, de társadalmi súlyát tekintve nagyobb a jelentősége annak, hogy a 2010-es választásokat megelőző években a baloldali-liberális koalíció a hazai nagyvállalkozók, a nemzeti tőkésosztály támogatását is elvesztette, ennek különböző csoportjai egyre inkább a Fidesztől várták a saját helyzetük javulását (Scheiring 2019: 203–228).

A 2010-es választások idejére tehát létrejött egy olyan támogatói koalíció a Fidesz mögött, amely az osztályszavazás hagyományos képlete alapján egyáltalán nem tekinthető szokványosnak. Egy jobboldali, konzervatív párt nem csupán a (nagy)vállalkozók támogatását élvezi, de a munkások is nagyobb arányban támogatják, mint a rivális pártokat. A Fidesz következő választásokon aratott újabb 2/3-os sikereinek az egyik kulcsa minden bizonnyal az, hogy ezt a választói koalíciót sikerült egyben tartania. A korábbi vizsgálatok szerint legalábbis a 2018-as választásokig ez a helyzet egyáltalán nem változott. Az Alford-index a Fidesz esetében végig a pozitív tartományban mozgott, az ellenzék baloldali, liberális, illetve zöld pártjai esetében pedig végig negatívban. A munkásszavazatokért folytatott versenyben egyedül a Jobbik jelentett kihívást a Fidesz számára, amelynek a 2010-es évek második feléig különösen szakmunkások, illetve az alsó középrétegek körében volt magas a támogatottsága (Enyedi–Tardos 2018; Lindner et al 2021).

A 2022-es választások előtt is az volt a fő kérdés, hogy a kormánypártok egyben tudják-e tartani ezt a széles osztálykoalíciót. A következőben, mielőtt a Fidesz–KDNP, illetve az ellenzéki összefogás támogatóinak jellemzőit vizsgálnám, azt tekintem át, hogy milyen magyarázatok születtek e széles támogatói koalíció tartós fennmaradására.

Osztálykompromisszum az illiberális Magyarországon?

Az osztályszavazás tézise szerint a munkások azért szavaznak nagyobb arányban baloldali pártokra, mert ezek egyenlősítő politikájától a saját társadalmi helyzetük javulását várják, a tőkés, illetve felső osztályok pedig ellenkezőleg, a saját privilegizált pozíciójuk megőrzése/javítása érdekében támogatnak inkább jobboldali pártokat. Kérdés, hogy vajon a 2010-es években a Fidesz miként tudta megőrizni a bázisát mind az alsóbb, mind pedig a felsőbb osztályokban. Miként állt elő és maradt fenn a negatív osztályszavazás jelensége? Ennek magyarázata kapcsán a korábbi vizsgálatok alapján meg lehet különböztetni két ideáltípusú álláspontot.

Az első álláspont magja, hogy az osztályszerkezet és a politikai preferencia kapcsolata a rendszerváltás óta gyenge volt Magyarországon és a 2010-es években még tovább gyengült. A magyar pártszerkezet korábban sem elsősorban a társadalomszerkezetben kialakult törésvonalak mentén tagolódott, a 2010-es években pedig még inkább eloldódott ettől. Lényegi változás azonban a korábbi időszakokhoz képest a kormányzó pártok minden téren megmutatkozó túlereje a potenciális kihívókkal szemben. Ez pedig lehetővé teszi számukra a lehetséges politikai konfliktusok, illetve az ezek mentén kialakuló törésvonalak menedzselését. E szerint az álláspont szerint a társadalom politikai integrá-

ciója a 2010-es években megerősödött, ami lehetővé tette, hogy különböző eszközök – többek között a fejlesztési források célzott felhasználása, identitáspolitikai, illetve ellenségképek gyártása – révén egy erősen integrált és elkötelezett szavazótábor szavazótábor hozzanak létre a kormánypártok mögött (lásd Gerő–Szabó 2017, 2020a, 2020b; Czibere–Kovács 2021). Ezzel az állásponttal rokon az a megközelítés is, amely arra helyezi a hangsúlyt, hogy a kormányzó pártok létrehozta egy olyan manipulációs intézményrendszert, egy morális pánikkeltő gépezetet, amely képes a társadalom minden csoportja felé hatékony módon eljuttatni az üzeneteiket arról, hogy mik az ország előtt álló nehézségek, illetve veszélyek és hogy kik a felelősök és kitől féljenek és kiket gyűlöljenek ezért (Sik 2016; Gerő–Sik 2022). A morális pánikkeltés működése leginkább a kormányzat migrációs politikájával összefüggésben figyelhető meg, de ugyanazokat az eszközöket használták a genderügyek központi problémává emelése során is. A Fidesz–KDNP mögött létrejött széles társadalmi koalíció fennmaradása ezek szerint a megközelítések szerint tehát elsősorban a politikai integrációs mechanizmusokkal, illetve a példátlan manipulációs gépezettel magyarázható.

A második álláspont ezzel szemben kifejezetten fontosnak és konstitutívnek tartja az osztály szerepét a politikai preferenciák alakulása szempontjából. Eszerint az állam a Fidesz–KDNP 2010 utáni kormányzása alatt – Scheiring Gábor (2019) terminológiáját használva – felhalmozó államként működik, amely különböző eszközök révén a hazai, illetve nemzetközi tőkéscsoportok, illetve a privilegizált középosztályi rétegek tőkefelhalmozását segíti elő a munkások kárára. Ezen eszközök között megtalálhatók olyan intézkedések, mint amelyek a tulajdonviszonyok direkt átalakítását célozták államosítás, majd privatizáció révén; klienshálózatok építése az EU-s transzferek és egyéb állami források felhasználásával; az egykulcsos adó bevezetése; a szociális kiadások csökkentése; a családtámogatásokon belül az univerzális juttatások súlyának csökkentése és a munkához kötött támogatások növelése; a munkavállalói jogok, illetve a sztrájkjog csökkentése (Scheiring 2019; Scheiring–Szombati 2019; Fábry 2019; Szalai 2016; Éber 2020; Antal 2020). Ezek az intézkedések tehát magyarázatot jelenthetnek arra, hogy a Fidesz támogatottsága miért magas a hazai (nagy)vállalkozók, illetve a (felső)középosztály körében, ellentmondanak viszont annak, hogy a Fidesz támogatottsága éppen a különböző munkáscsoportok között volt a legmagasabb. Azt, hogy a munkások nem viselkednek hagyományos osztályszavazóként – és az osztályhelyzetük alapján feltételezett érdekeik ellenében cselekszenek –, ennek a megközelítésnek a képviselői szintén a Fidesz szimbolikus politikájára, az általa működtetett gyűlöletmenedzsmentre, illetve a hatalomgyakorlásának autokratikus és represszív mivoltára vezetnek vissza. A Fidesz eszerint pontosan azért üresíti ki a politikai intézményrendszer demokratikus működését, hogy elleplezze az erőforrásoknak a tőkés csoportok felé történő átcsoportosítását (Éber 2016; 2020; Scheiring 2019; Fábry 2019).

E két álláspont közös annyiban, hogy mindegyik elvitatja a munkásoktól, hogy osztályhelyzetük alapján, feltételezett osztályérdekeik mentén szavaznak. Az első álláspont ezt irrelevánsnak tekinti a választói magatartás magyarázatával összefüggésben, míg a második a tudatos osztályszavazás gyakorlatát pusztán a (nagy)tőkés, illetve (felső)középosztályi rétegek esetében feltételezi. Harmadik magyarázatként felhozhatók azonban érvek amellest is, hogy a munkások sajátos érdekeiket szem előtt tartva viselkedtek a 2010-es években, csak nem a baloldali pártoktól, hanem a jobboldali pártszövetségtől várták saját társadalmi helyzetük javulását.

Ha a tőkés és a munkások közötti erőviszonyok a 2010-es évek során a Fidesz–KDNP politikájának köszönhetően eltolódtak is a tőkés javára, legalább a munkások bizonyos csoportjai számára mégis vonzó opció lehet a kormánypártok támogatása. A Fidesz, önértelmezése szerint a középosztályt képviseli és középosztályi társadalmat épít (Századvég 2014). A középosztály határait pedig igen szélesen húzza meg, amennyiben felfogása szerint beletartozik mindenki, aki a saját munkája révén kíván/tud megélni és eltartani a családját. Ez a definíció a foglalkoztatottak és a munkanélküliek, illetve segélyezetttek között húz éles határvonalat, amelyet a kormányzat mind ideológiai síkon, mind társadalompolitikai eszközökkel igyekszik elmélyíteni.²⁶ Amíg a munkából és a nem munkából élőket szembe állítja egymással, addig a tőke-munka viszonyt másként fogja fel. Ebben az esetben a tőke és munka érdekének alapvető azonosságát hangsúlyozza, méghozzá úgy, hogy a munka érdeke azonos a tőkével: mindegyik fél abban érdekelt ugyanis, hogy a vállalkozások sikeresek legyenek és munkát teremtsenek. A tőke és munka e felfogás szerint tehát szövetségesként tűnik fel, akik a középosztály részeként egyaránt szemben állnak azokkal, akik munka nélkül kívánnak jövedelemre szert tenni. Ez a viszonyrendszer pedig alapját képezheti egy széles, a tőke és a munka között létrejövő osztálykompromisszumnak, amennyiben a munka számára is jobb opciót jelent a szövetség fenntartása, mint a felmondása.²⁷ E szövetségi rendszer részeként a munka ugyan elfogadja a tőke alapvető erőfölényét és lemond arról, hogy ezen a nekik tulajdonítható osztályérdek mentén, kollektív módon fellépve változtasson.²⁸ Mindaddig, amíg el nem veszti a munkáját, élvezheti viszont a kormány társadalompolitikájának előnyeit, illetve a tőke prosperálásának függvényében megmarad számára az egyéni társadalmi mobilitás, illetve az anyagi gyarapodás ígérete is (vö. Szalai 2022b).

A Fidesz–KDNP 2010-ben, a Magyarországon is súlyos következményekkel járó globális gazdasági krízis kellős közepén jutott hatalomra. A válságot követően azonban – a régió többi országához hasonlóan – a gazdaság gyors és tartós növekedésnek indult. E tartós konjunktúrát csupán a járványhelyzet törte meg, az ehhez történő alkalmazkodás után azonban újra dinamikus növekedésnek indult a gazdaság. A 2010-es évek második felére ennek köszönhetően a rendszerváltás óta nem látott szintre csökkent a munkanélküliség, a keresetek gyors növekedésnek indultak, a szegénységben élők aránya pedig több évtizedes mélypontra csökkent. Amíg a globális válság időszakában még a társadalom több mint fele úgy nyilatkozott, hogy romlott a társadalmi helyzete a szüleihez képest, addig a 2010-es évek második felére a többség már javulásról számolt be (KSH 2021; Huszár 2019; Huszár–Berger 2020). Ezek a trendek az osztályszerkezet mindegyik szintjén megfigyelhetők voltak, a legnagyobb hatásuk azonban a munkások különböző csoportjainak körében volt, akiket a válság a leginkább érintett. E különböző csoportok tehát valóban azt érezhették, hogy a korábbi időszakokkal ellentétben a Fidesz–KDNP kormányzásának ideje alatt előre léptek.

²⁶ Lásd az előbbi kapcsán az érdekes és érdemtelen szegényekről folytatott diskurzusokat (Szalai 2020), az utóbbi kapcsán pedig a minimálbér ütemes emelését, a szociális transferek megkurtítását, a közmunkaprogramot, illetve a családtámogatásokat, illetve különböző juttatások munkához kötését (Szikra 2018).

²⁷ Ezt az osztálykompromisszumot Erik Olin Wright (200) klasszifikációja nyomán negatív osztálykompromisszumnak tekinthetjük, amennyiben nem egyenlő felek párbeszédén, hanem a tőke alapvető erőfölényén alapul.

²⁸ Ez talán csak a „rabszolga-törvény” elleni tüntetések idején kérdőjeleződött meg egy kis időre (vö. Szalai 2022a).

A három bemutatott magyarázatkísérletből különböző hipotézisek vezethetők le a két politikai tömb támogatóinak társadalmi hátterére vonatkozóan. Az első álláspont alapján azt várhatjuk, hogy a választók pártpreferenciái nem magyarázhatók a társadalmi-gazdasági jellemzőik alapján, ezt mindenekelőtt értékelkötelezettségük, illetve világgépük határozza meg, amit döntő módon befolyásolnak a különböző pártok üzenetei (H1). A második álláspontból viszont az következik, hogy a nagy(vállalkozók), illetve a felső középosztályhoz tartozók értékelkötelezettségüktől, illetve világgépüktől függetlenül inkább a kormánypártokat támogatják (H2). A harmadik megközelítés ez utóbbihoz azt teszi hozzá, hogy a munkások azon csoportjai, amelyek számára a 2010-es években mobilitási csatornák nyíltak meg, illetve amelyek életszínvonalukat tekintve előre léptek, a különböző pártok propagandájára való fogékonyságuktól függetlenül inkább a Fidesz–KDNP-re szavaznak (H3).

A következőkben először azt vizsgálom, hogy a 2022-es választásokhoz közeledve továbbra is egyben maradt-e az a széles támogatói koalíció a kormánypártok mögött, amit a korábbi vizsgálatok azonosítottak, majd pedig a kormányzó pártok, illetve az ellenzéki összefogás támogatóinak, valamint a pártpreferenciával nem rendelkezők csoportjának szociológiai jellemzőit vizsgálva ezeknek a hipotéziseknek az empirikus tesztelésére teszek kísérletet.

Adatok, módszerek

Vizsgálatom a 2021 őszén a Társadalomtudományi Kutatóközpont Mobilitás Kutatási Centrumának keretében végrehajtott adatgyűjtésen alapul, amelynek célcsoportja a 18 éves és idősebb magyar népesség volt. A vizsgálat kétlépcsős, rétegzett mintavételre alapult, amelynek keretében 5000 interjú készült el személyes kikérdezéssel.²⁹

A kérdezettek pártpreferenciáját több kérdés segítségével igyekezett felmérni az adatfelvétel. Először arra kérdezett rá, hogy ha most vasárnap lenne a választás, akkor elmenne-e a szavazni, majd két önálló kérdést tett fel a pártpreferenciákra vonatkozóan. Az első kérdés válaszlehetőségei között az ellenzéki összefogás pártjai együtt szerepeltek, a második kérdésben viszont külön-külön. Ehelyütt én arra a kérdésre támaszkodom, ahol az ellenzéki összefogás pártjai együtt szerepeltek. Itt az összefogás pártjai mellett tehát a Fidesz, a Mi Hazánk, a Magyar Kétfarkú Kutya Párt, illetve egy egyéb kategória közül választhattak a kérdezettek. A kérdésre a kérdezettek 67%-a, 3340 fő válaszolt, amelyek közül 49% támogatta a Fidesz listáját és 44% szimpatizált az ellenzéki összefogással.³⁰ Ezek az arányok alapvetően eltérnek a 2022-es választások listás eredményeitől és értelemszerűen a 2021 őszi pártpreferenciákról tájékoztatnak, amikor éppen zajlott az ellenzéki előválasztás; a kormányzat által a választásokat közvetlenül megelőző hónapokra időzített, a társadalom számos csoportját érintő, jelentős jövedelemtranszferek még nem érkeztek meg; és az orosz-ukrán háború kitörésére sem utalt még semmi.

A vizsgálat kulcskérdése az osztályhelyzet operacionalizálása. Ezt az empirikus osztályelemzés hagyományához csatlakozva az egyének foglalkozása, illetve egyéb munkaerőpiaci jellemzői alapján mérem. Az operacionalizálás négyjegyű FEOR kódokra támaszkodik, a nem foglalkoztatottak esetében pedig az utolsó foglalkozást, illetve munkaerőpiaci

²⁹ Az adatfelvétel jellemzőiről részletesebben lásd Szabó–Gerő 2022: 97–98.

³⁰ A két nagy tömbhöz képest a többi párt támogatottsága elenyésző, ezek önálló vizsgálatát a minta elemszáma nem teszi lehetővé.

jellemzőket veszi figyelembe. Egészen konkrétan a jelen munkában a Robert Erikson, John Goldthorpe és Lucienne Portocarero által kidolgozott foglalkozási séma (az ún. EGP séma) egy összevont, hat kategóriát tartalmazó verziójára támaszkodom (Erikson–Goldthorpe–Portocarero 1998; Goldthorpe 2007). A sémában megkülönböztetett foglalkozási osztályokat, illetve az ezekhez tartozó tipikus foglalkozásokat az 1. táblázat mutatja be. Ez empirikus tartalmát tekintve igen közel áll a Ferge Zsuzsa (1969) által létrehozott munkajelleg-csoportosításhoz, ám bizonyos esetekben eltérő megkülönböztetéseket alkalmaz. Így míg a munkajelleg-csoportosítás a foglalkozási szerkezet felső szegmensében a vezetői, illetve értelmiségi foglalkozásokat különíti el, addig az EGP egy felsőbb, illetve alsóbb szintű vezetői, illetve értelmiségi csoportot (szolgáltató osztályt) határol el. Szintén hangsúlyos különbség a két séma között, hogy Ferge munkája esetében központi szerepet játszik a szellemi, illetve a fizikai foglalkozások határozott elkülönítése, míg az EGP nem él ezzel.³¹ A séma érvényességét többször tesztelték kelet-európai országokra vonatkozóan is (Bukodi 1999; Evans–Mills 1999), a 2000-es évek óta részét képezi a hazai statisztikai adatközléseknek (Bukodi–Záhonyi 2004; Huszár 2015; Huszár–Záhonyi 2018), s a pártpreferenciákat is vizsgálták már ez alapján Magyarországon (Róbert 1999).

1. táblázat. Foglalkozási osztályok és az ezekbe tartozó tipikus foglalkozások

Foglalkozási osztály	Tipikus foglalkozások
1. Felső- és középszintű vezetők, magasan képzett értelmiségiek, nagy- és közepes vállalkozók	felső, illetve középvezetők; mérnökök, orvosok, jogászok, oktatók, 10-nél több alkalmazottal rendelkező vállalkozók
2. Alsó szintű vezetők, alsó szintű értelmiségiek	alsó szintű vezetők; szociális munkások, védőnők, általános iskolai tanárok, óvónők, adószakértők, programozók
3. Irodai, illetve szakképzett szolgáltatási foglalkozásúak	ápolók, szociális segítők, ügynökök, titkárnők, bolti eladók, pincérek
4. Kisfoglalkoztatottak, önálló vállalkozók	önálló vállalkozók 10-nél kevesebb alkalmazottal
5. Közvetlen termelésirányítók, szakmunkások	esztergályosok, varrónők, lakatosok, kőművesek, vízvezeték-szerelők, festők és mázolóok
6. Segédmunkások, mezőgazdasági munkások	telefonos ügyintézők, gépkezelők, összeszerelők, takarítók, rakodómunkások, konyhai kisegítők, növénytermesztők

A harmadik hipotézis tesztelése érdekében az osztályhelyzet mellett a vizsgálatban figyelembe veszem azt is, hogy a kérdezettek intergenerációs vonatkozásban mobilak voltak-e, vagyis hogy javult, romlott vagy változatlan maradt a társadalmi helyzetük a származási pozíciójukhoz képest.³² Ehhez a kérdezettekkel azonos módon foglalkozási osztályokba soroltam az apjukat is (a válaszadó 14 éves korában fennálló munkaerőpiaci helyzete, illetve foglalkozása alapján), majd a kérdezett származási, illetve jelenlegi osztályhelyzetét összehasonlítottam. Lényeges, hogy ehelyütt nem minden foglalkozási

³¹ A sémáról részletesebben lásd Róbert 1997; Huszár 2013a, 2013b.

³² Ez a változó csupán egyetlen – a foglalkozási mobilitás – dimenzióban vizsgálja, hogy a kérdezettek előre léptek-e, ráadásul arról sem áll rendelkezésre információ, hogy a társadalmi mozgás a Fidesz–KDNP kormányzásának időszakában vagy azt megelőzően következett-e be. Egyéb információ híján a harmadik hipotézis tesztelését csupán erre tudom alapozni. További, részletesebb adatokra támaszkodó vizsgálatok léphetnek túl ezeken a korlátokon. Ezen a ponton szándékosan tartózkodom a társadalmi helyzet változására vonatkozó szubjektív indikátoroktól, mivel ezekre maguk a pártpreferenciák is erősen hatnak (Huszár–Szabó 2020).

csoport közötti váltást tekintek mobilitásnak, hanem csupán azokat, amelyek egyértelműen vertikális mobilitásként értelmezhetők. Ehhez a foglalkozási sémán belül a mobilitás-kutatásokban sztenderd eljárás szerint (lásd pl. Róbert–Bukodi 2004; Bukodi–Goldthorpe, 2019; Huszár–Győri–Balogh 2022) elkülönítettem három alapvető osztályhelyzetet (lásd az 1. táblázatban a szaggatott vonallal elválasztott blokkokat), és csupán az ezek közötti mozgásokat tekintetem fölfelé, vagy lefelé tartó mobilitásnak. A mobilakkal szemben immobilnak minősül az, akinek ugyanaz az osztályhelyzete, mint az apjának.³³

A szemben álló politikai tömbök támogatóinak társadalmi háttérét logisztikus regressziós elemzés segítségével vizsgálom. Ezek sajátosságait igyekszem mind egymáshoz képest, mind pedig a pártpreferenciával nem rendelkezőkkel, illetve ismeretlen preferenciájúakkal³⁴ összehasonlítva felderíteni, ezért külön vizsgálom a pártot nem választók, illetve a pártpreferenciával rendelkezők körén belül a kormánypárti, illetve ellenzéki szavazók jellemzőit. Az első függő változó tehát a pártpreferenciával rendelkezőket, illetve nem rendelkezőket különíti el, a másik kettő pedig a pártpreferenciával rendelkezők körében egyrészt a kormánypártok, másrészt pedig az ellenzéki szövetség támogatóit határolja el a többiektől.

A regressziós modellekben felhasznált magyarázó változókat három lépésben vontam be az elemzésbe. Első lépésben mind a pártpreferenciával nem rendelkezők, mind pedig a kormánypárti és ellenzéki szavazók esetében azt veszem szemügyre, hogy az osztályhelyzet, illetve a társadalmi mobilitás önmagában miként függ össze a függő változókat (M1). Második lépésként pedig azt vizsgálom, hogy ezek az összefüggések fennmaradnak-e, ha kontrollálunk a főbb társadalmi-demográfiai változókra (nem, kor, településtípus, iskolai végzettség, foglalkoztatottság, roma-e) (M2). A harmadik lépésben további kontrollváltozókat vonok be a modellbe, amelyek az egyének társadalmi helyzetének szubjektív értékelésére, értékelköteleződéseire, illetve különböző pártok üzeneteire való fogékonyságára vonatkozóan tartalmaznak információkat (M3). E változók bevonása révén négy speciális kérdésre szeretnék választ kapni.

Egyrészt, a klasszikus osztályelméletek az osztályformálódás, illetve az osztályalapú politikai cselekvés szempontjából nem csupán az osztályhelyzetet, de ennek ismeretét – vagyis az osztálytudatot – is meghatározónak tekintetik. Az osztályhelyzet szubjektív megítélésére vonatkozó változó bevonása révén ezt az összefüggést kívánom tesztelni. Vajon módosítja-e az osztályhelyzet hatását az, hogy valaki rendelkezik-e, illetve milyen osztálytudattal rendelkezik?

Másrészt, a vallásosság változójával a jobboldali, illetve baloldali-liberális tábor eltérő értékelköteleződésit hagyományosan jól mérő tényezőnek a hatását kívántam felmérni.

Harmadrészt, a migrációhoz, illetve a demokrácia állapotához kapcsolódó állásfoglalások bevonása révén azt vizsgálom, hogy a válaszadók mennyire azonosult a kormánypártok, illetve az ellenzék központi üzeneteivel.

Végül, negyedrész, a társadalmi egyenlőtlenségekkel, valamint oktatás és az egészségügy helyzetével kapcsolatos vélemények kaptak helyet a modellben, amelyek a hagyományos osztályszavazás tézisének alapját képező érvelés szempontjából lényegesek. Vajon mely

³³ Számos vizsgálat megkülönbözteti a horizontális mobilitás jelenségét (azt tehát, amikor az egyén elhagyja az apja foglalkozási csoportját és egy másikba kerül, ám az alapvető osztályhelyzete ugyanaz marad), én ehelyütt^e csoportot az immobilokkal együtt kezelem.

³⁴ Ennek az önmagában is heterogén csoportnak a vizsgálatához lásd Szabó–Gerő 2022: 46–49.

oldalt támogatják azok, akik komoly problémának tartják az egyenlőtlenségek mértékét, illetve a közszolgáltatások színvonalát?

Ez utóbbi négy változót egy speciális kérdéssorra támaszkodva hoztam létre, amely 11 problémakörre rákérdezve azt igyekezett felmérni, hogy a válaszadók véleménye szerint mi jelenti a legnagyobb veszélyt Magyarország számára. E kérdéssor alapján dummy változókat hoztam létre, amelyek 1-es értéket vesznek fel, ha válaszadó az országra leselkedő három legnagyobb veszély között említi az adott területet és 0-st, ha nem sorolja a három legégetőbb probléma közé.

Eredmények

A következőkben tehát két alapkérdésre keresem a választ. Először arra, hogy vajon a 2022-es választásokat megelőző időszakban is megfigyelhető-e még a negatív osztályszavazás jelensége, vagyis hogy a baloldali pártok támogatottsága kisebb, a jobboldaliaké pedig magasabb a munkásszavazók körében, mint a többi társadalmi csoport esetében; illetve hogy fennáll-e még az a széles – felső vezetőket, illetve (nagy)vállalkozókat, valamint a munkások különböző csoportjait – magába foglaló támogatói koalíció a kormánypártok mögött, amely már a 2010-es első 2/3-os győzelmüket lehetővé tette, s ami a korábbi vizsgálatok alapján a 2010-es évek egészében stabilnak mutatkozott (Scheiring 2019; Enyedi–Tardos 2018; Lindner et al 2021). Másodszor, pedig azt vizsgálom, hogy mivel magyarázható e koalíció stabil fennmaradása, illetve esetleges felbomlása. Vajon a korábban megfogalmazott magyarázatkísérletek mennyire tekinthetők plauzibilisnek?

Pártpreferenciák foglalkozási osztály szerint

Ami az első kérdést illeti, az általam alkalmazott osztályséma alapján mért Alford-index azt mutatja, hogy a 2022-es választásokat közvetlenül megelőzően továbbra is fennállt a negatív osztályszavazás jelensége. Eredményeim szerint a pártpreferenciával rendelkezők körében a kormánypártok támogatottsága mintegy 3 százalékponttal magasabb a munkások,³⁵ mint a nem munkás szavazók esetében. Az ellenzéki tömörülés esetében pedig fordított a helyzet, ebben az esetben az index értéke -1,5, vagyis a munkások kisebb arányban támogatták e pártokat. Az együttműködő ellenzéki pártok esetében tehát annak ellenére maradt negatív tartományban az index, hogy a 2022-es választások előtt a Jobbik is csatlakozott az ellenzéki összefogáshoz, amely a 2010-es évek első felében kifejezetten népszerű volt a munkások körében (Enyedi–Tardos 2018).

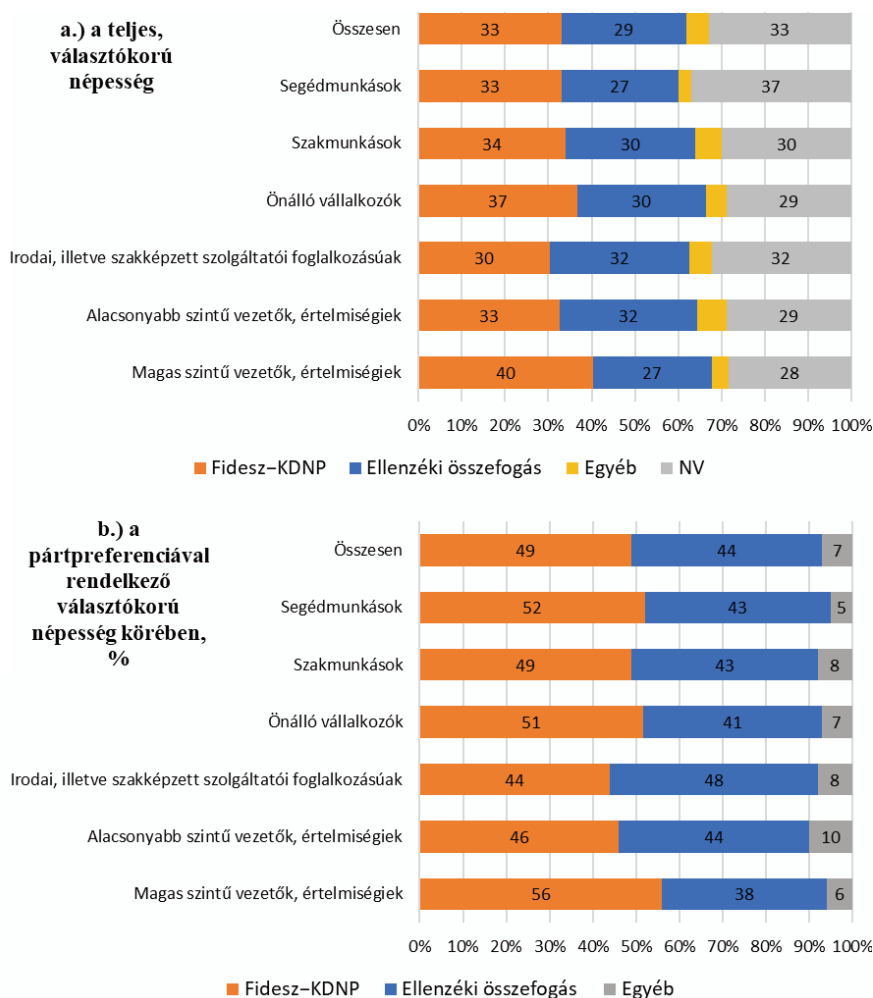
A pártpreferenciák osztályhelyzet szerinti megoszlását részletesebb csoportosításban vizsgálva, további információhoz juthatunk arról, hogy miként állt elő a negatív osztályszavazás képlete (lásd az 1. ábrát). A teljes választókorú népességre vetítve a kormánypártok támogatottsága eszerint két csoportban, a felső- és középvezetőket, a magas szintű szaktudással rendelkező értelmiségieket, illetve a nagyobb (10-nél több foglalkoztatottal rendelkező) vállalkozókat együtt tartalmazó felső osztálykategóriában, valamint a kisebb vállalkozók

³⁵ Munkásnak ehelyütt az EGP séma két alsó foglalkozási csoportját, vagyis a szakmunkásokat, illetve a betanított-, segéd- és mezőgazdasági munkásokat tekintem.

körében kiugró. Az ellenzéki tömörülés pedig két (az előzőknél jóval nagyobb) foglalkozási csoportban felülreprezentált, egyrészt az alsóbb szintű vezetők és értelmiségiek körében, másrészt pedig a köztes irodai, illetve szakképzett szolgáltatási foglalkozásokat magába foglaló kategóriában. Ismeretlen preferenciával rendelkezőket viszont a legnagyobb arányban a segéd munkások és mezőgazdasági munkások körében találunk.

Ha az osztályhelyzet, illetve a pártszimpátia összefüggését azok körében vizsgáljuk, akik rendelkeznek pártpreferenciával, a felsőbb foglalkozási csoportok esetében ugyancsak az összefüggésekkel találkozunk, a különböző munkáscsoportok esetében viszont az összkép némileg átalakul. Eszerint a Fidesz–KDNP támogatottsága egyáltalán nem kiemelkedő a szakmunkások körében (nagyjából megegyezik a teljes vizsgálati körben mért aránnyal), a betanított-, segéd-, illetve mezőgazdasági munkások körében viszont már jócskán felülreprezentáltak a kormánypártok.

1. ábra. A politikai tömbök támogatottsága foglalkozási osztály szerint 2021 őszén

A kormánypártok támogatottsága tehát összességében magasabb a munkások, mint a nem munkások körében, ahogy azt az Alford-index mutatja. Ez azonban úgy állt elő, hogy a (felső)közép rétegek közül kiugró a Fidesz–KDNP támogatottsága a különböző vállalkozói, illetve a felsőbb vezetői és értelmiségi csoportokban is. A munkásrétegek közül viszont csupán az alsó kategóriában felülreprezentáltak a kormánypártok (ahol egyébként a pártszimpátiával nem rendelkezők alkotják a legnagyobb tömböt). A kormánypártok tehát a foglalkozási szerkezet legfelső, illetve legalsó csoportjában rendelkeznek a legnagyobb támogatottsággal, ami arra utal, hogy a 2022-es választások időszakára is sikerült egyben tartani azt a széles támogatói koalíciót, amely a korábbi sikereit is megalapozta.

A pártpreferenciát meghatározó tényezők

A következőkben arra keresem a választ, hogy milyen tényezők befolyásolják, hogy valaki a kormánypártokat vagy az ellenzéki táborot támogatja-e, illetve nem rendelkezik pártpreferenciával. Ehhez többváltozós regressziós elemzést végeztem, amely révén megállapíthatjuk, hogy az osztályhelyzet a kontrollváltozók bevonása után is összefügg-e a pártpreferenciával, illetve felderíthetjük, hogy milyen egyéb tényezők vannak erre hatással. A 2. táblázat ennek a fő eredményeit foglalja össze. Ha az itt bemutatott esélyhányadosok 1-nél nagyobb értéket vesznek fel, az azt jelenti, hogy az adott csoportnak a referenciakategóriánál nagyobb esélye van arra, hogy a vizsgált párt szavazója legyen, az 1-nél kisebb értékek pedig értelemszerűen kisebb esélyeket jelentenek.

Az első regressziós modellek eredményei, amelyekben magyarázó változóként még csupán az osztályhelyzetre, illetve a mobilitásra vonatkozó információk szerepelnek (M1) megerősíti az osztályhelyzet és pártpreferencia összefüggését mutató korábbi eredményeket. A kormánykoalíció támogatottsága statisztikailag szignifikáns módon kisebb az alsó vezetői, illetve értelmiségi, illetve a köztes irodai, illetve szolgáltatási foglalkozásokat tartalmazó csoportban, az ellenzéki szövetség pedig pontosan ezekben a leg-erősebb. Szintén megerősíti az előző eredményeket, hogy a segédmunkásokhoz, illetve mezőgazdasági munkásokhoz képest az összes többi foglalkozási osztályban kisebb arányban találunk olyanokat, akik nem rendelkeznek pártpreferenciával. E modell alapján azonban új információ, hogy a társadalmi mobilitás nincs összefüggésben azzal, hogy valaki a párt nélküliek csoportjába tartozik-e, azzal azonban határozottan, hogy a pártválasztók körében inkább a kormánypártokat vagy az ellenzéki szövetséget támogatja-e. Akiknek javult vagy változatlan maradt a társadalmi helyzete, inkább a Fidesz–KDNP-t választják, akiknek viszont romlott, azok az ellenzékkel szimpatizálnak.

A társadalmi-demográfiai kontrollokat is tartalmazó második modellek (M2) részben aláhúzzák, részben cizellálják ezeket az eredményeket. Ez alapján még határozottabban látszik, hogy a társadalom vertikális tagolódásának a hatása erősebb arra, hogy valaki rendelkezik-e egyáltalán pártpreferenciával, s ezt a hatást részben a foglalkozás, részben pedig az iskolai végzettség közvetíti. A kormánypárti, illetve ellenzéki szimpátia vonatkozásában szintén van hatása a foglalkozási osztálynak, illetve az iskolai végzettségnek, és a mobilitás

is szoros összefüggést mutat a pártpreferenciákkal.³⁶ E modellek magyarázóereje azonban igen csekély, ami jelzi, hogy pusztán az egyének társadalmi helyzete, illetve szociodemográfiai jellemzői alapján nehézkes megbecsülni, hogy ki-kire szavaz, illetve, hogy elmegy-e egyáltalán szavazni.

A harmadik – teljes – modellek (M3) révén közelebb kerülhetünk ehhez, s választ kaphatunk a kiinduló kérdéseinkre, illetve hipotéziseinkre.

Ami az osztálytudat szerepét illeti, úgy tűnik, hogy az osztályhelyzet mellett az osztálytudatnak nincs komoly hatása arra, hogy ki melyik oldallal szimpatizál, ám arra igen, hogy választ-e magának pártot és elmegy-e szavazni. A felső, illetve felső középosztályi önmeghatározásnak eszerint továbbra is részét képezi az aktív politikai részvétel (vö. Sik-Szeitl 2016; Huszár–Berger 2020). A vallásosság viszont a korábbi időszakban végzett vizsgálatokhoz hasonlóan ma is a politikai preferenciák egyik legfontosabb és legmegbízhatóbb indikátora (lásd pl. Enyedi et al 2014; Enyedi–Tardos 2018): a vallásos emberek – különösen, ha a vallásukat az egyház tanítása szerint gyakorolják – több mint háromszoros eséllyel szavaznak a kormánypártokra, mint nem vallásos társaik.

Ami a pártok fő üzeneteit, illetve, a morálispánik-gomb nyomogatása kétségtelenül működik, ahogy egyébként az ellenzéki pártok kommunikációja is. Akik komoly veszélynek tartják a bevándorlást azok 3,5-szer nagyobb eséllyel szavaznak a kormánypártokra, akik viszont a demokrácia állapotát tartják kritikusnak, azok 3-szoros eséllyel támogatják az ellenzékét. Ezeknek a jelentőségét az is aláhúzza, hogy mozgósító erejük van. Akik e kérdéseket komoly problémának tartják, azokat kisebb eséllyel találjuk a pártpreferenciánélküliek csoportjában. Az esélyhányadosok alapján továbbá arra is következtethetünk, hogy a mozgósítás tekintetében a migrációs tematika (illetve az ezt közvetítő gépezet) jobban működött, ami alátámasztja a H1, illetve H2-es hipotézis által azonosított mechanizmusok működésének a jelentőségét.

A pártok fő üzeneteivel szemben a hagyományos baloldali témák, amelyek az osztályszavazás tételéhez kapcsolódó érvelés magját képezik, úgy tűnik, hogy kevésbé relevánsak a pártszimpátia alakulása szempontjából.³⁷ Azok, akik az egészségügy, illetve az oktatási rendszer helyzetét problémásnak látták, ugyan nagyobb eséllyel jelölnek meg pártot, és nagyobb eséllyel támogatják az ellenzéki összefogást, ám a Fidesz–KDNP iránti szimpátiával ez nincs összefüggésben. A növekvő egyenlőtlenségek veszélyére vonatkozó változó viszont nem áll statisztikailag szignifikáns kapcsolatban sem azzal, hogy valaki pártnélküli-e, sem pedig a kormánypárti vagy ellenzéki preferenciával. Az egyenlőtlenségek kérdése tehát a H2-es hipotézissel összhangban nem gyakorolt mozgósító hatást, s abban sem volt szerepe, hogy valaki a Fidesz–KDNP-t vagy az ellenzékét támogatta.

³⁶ A dolgozat fő kérdésfeltevéséhez nem kapcsolódik, ám érdemes megjegyezni, hogy az eredmények alapján a romák, illetve a nők statisztikailag szignifikáns módon nagyobb eséllyel támogatják a kormánypártokat, és kisebb eséllyel az ellenzéki szövetséget. Meglepő viszont, hogy a településtípus alapján nem találunk olyan markáns összefüggéseket, amilyeneket a korábbi vizsgálatok alapján várnánk. Erre az lehet a magyarázat, hogy a foglalkozási szerkezet maga is erősen összefügg a településtípussal (lásd Bukodi–Záhonyi 2004; Huszár 2015; Huszár–Záhonyi 2018).

³⁷ Annak ellenére, hogy ezeket relatíve sokan jelölték meg komoly veszélyként. Az egészségügy, illetve az oktatás helyzetét a kérdezettek 43, az egyenlőtlenségek kérdését pedig 31%-a sorolja az ország előtt álló három legfontosabb probléma közé.

102 A választói magatartás trendjei és változásai 2018–2022

2. táblázat. A pártszimpátiák logisztikus regressziós modelljei, 2021 őszi, esélyhányadosok

	Nincs pártpreferenciája		
	M1	M2	M3
Foglalkozási osztály (ref.: Segédmunkások)			
Magas szintű vezetők, értelmiségiek	0,655*	0,743	0,712
Alacsonyabb szintű vezetők, értelmiségiek	0,683*	0,729	0,763
Irodai, illetve szakképzett szolgáltatói foglalkozások	0,803*	0,83	0,846
Önálló vállalkozók	0,657*	0,736*	0,757
Szaktanácsadók	0,711*	0,745*	0,806
Társadalmi mobilitás (ref. Lefelé mobil)			
Immobil	1,117	1,107	1,092
Fölfelé mobil	1,098	1,117	1,134
Iskolai végzettség (ref. Alapfokú végzettség)			
Középfok, érettségi nélkül		0,793*	0,745*
Középfok, érettséggel		0,805*	0,767*
Felsőfok		0,754	0,802
Nem		1,062	1,082
Kor (ref. 18-39 éves)			
40-59 éves		0,765*	0,779*
60 éves és idősebb		0,620*	0,672*
Foglalkoztatott		0,934	0,944
Roma		1,187	1,127
Településtípus (ref. Község)			
Budapest		1,049	1,056
Megyeszékhely		1,339*	1,401*
Egyéb város		0,98	0,976
Szubjektív osztály (Ref. Alsó osztály)			
Munkásosztály			0,852
Alsó középosztály			0,829
Középosztály			0,861
Felső (közép)osztály			0,617*
Vallás (ref. Nem vallásos)			
Vallásos az egyház tanításai szerint			0,592*
Vallásos a maga módján			0,865*
A demokrácia és a jogállam leépítése nagy veszélyt jelent			0,809*
A migráció nagy veszélyt jelent			0,628*
A növekvő társadalmi egyenlőtlenségek nagy veszélyt jelent			1,058
Az egészségügy és az oktatás helyzete nagy veszélyt jelent			0,866*
Konstans	0,536	0,69	1,035
<i>Pseudo R</i> ²	0,005	0,012	0,024
<i>Cox – Snell R</i> ²	0,006	0,015	0,030
<i>Nagelkerke R</i> ²	0,008	0,021	0,042
N	4666	4567	4182

* p<0,05

Fidesz-KDNP támogató			Az ellenzéki összefogás támogatója		
M1	M2	M3	M1	M2	M3
0,993	1,051	1,007	0,966	0,845	0,88
0,635*	0,724	0,72	1,3	1,15	1,204
0,645*	0,733*	0,738*	1,379*	1,248	1,276
0,93	0,987	0,943	0,987	0,914	0,914
0,744*	0,903	0,865	1,158	0,948	0,998
1,336*	1,236*	1,213	0,824	0,882	0,899
1,609*	1,471*	1,472*	0,671*	0,717*	0,720*
	0,898	1,035		1,282*	1,087
	0,801	0,898		1,317*	1,125
	1,035	1,153		1,174	0,975
	1,230*	1,152		0,813*	0,833*
	1,182	1,131		0,936	0,979
	1,15	1,045		1,111	1,293
	0,972	1,069		1,052	0,981
	1,782*	1,691*		0,608*	0,673*
	0,907	0,905		0,983	0,959
	1,031	1,08		1,024	0,924
	1,09	1,178		0,902*	0,809*
		1,23			0,895
		1,149			1,005
		1,392			0,85
		1,029			1,142
		2,326*			0,346*
		1,846*			0,565*
		0,266*			3,029*
		3,515*			0,249*
		0,926			1,067
		0,852			1,324*
0,885	0,605	0,359	0,854	1,032	1,668
0,008	0,017	0,143	0,005	0,012	0,139
0,010	0,023	0,179	0,007	0,016	0,174
0,014	0,030	0,239	0,009	0,022	0,233
3153	3089	2831	3153	3089	2831

Végül, kérdés, hogy miután kontrolláltunk a főbb társadalmi-demográfiai jellemzőkre, a társadalmi pozíció szubjektív érzékelésére, vallásosságra, a pártok fő üzeneteire, illetve a központi baloldali ügyekre, megmaradt-e a statisztikailag szignifikáns kapcsolat az osztályhelyzet és a társadalmi mobilitás valamint a pártpreferenciák között? Ami az osztályhelyzet szerepét illeti, az ellenzéki tábor támogatása esetében nem mutatkozik szignifikáns különbség az egyes foglalkozási csoportok között (ahogy iskolai végzettség szerint sem). A Fidesz–KDNP esetében viszont az látszik, hogy az irodai, illetve szakképzett szolgáltatói foglalkozásúak (ápolók, szociális segítők, ügynökök, titkárnők, bolti eladók, pincérek) körében kisebb a támogatottsága a kormánypártoknak, mint a segédmunkásoknál, illetve mezőgazdasági munkásoknál.

A társadalmi mobilitás esetében azonban sokkal szorosabb összefüggést mutatnak az eredmények, ebben az esetben a fölfelé mobilak körében statisztikailag szignifikáns módon nagyobb a Fidesz–KDNP támogatottsága, a lefelé mobilak esetében pedig az ellenzéki tömörülésé. Akinek tehát javult a társadalmi helyzete a szüleihez képest, tekintet nélkül osztályhelyzetükre, osztálytudatukra, iskolai végzettségükre és vallásosságukra, illetve függetlenül attól, hogy mit gondolnak a migrációról, a demokráciáról vagy az egyenlőtlenségekről, azok nagyobb eséllyel szavaznak a kormánypártokra, akiknek viszont romlott a társadalmi pozíciója, azokat nagyobb valószínűséggel az ellenzéki táborban találjuk. Ezek az eredmények összhangban vannak a korábban megfogalmazott harmadik hipotézissel, amely szerint azok támogatják inkább a kormánypártokat, akik a globális pénzügyi válságot követő tartós konjunkturális időszak nyertesei voltak és ennek köszönhetően javult a társadalmi helyzetük, illetve előre tudtak lépni szüleihez képest.

Társadalmi mobilitás és pártpreferencia

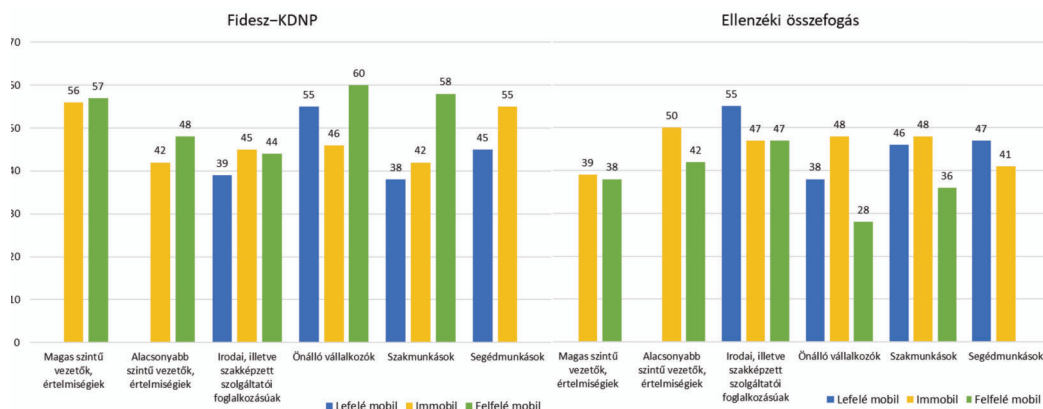
Vizsgálatunk szerint tehát a pártszimpátia és a társadalmi mobilitás között összefüggés van a mai Magyarországon. Nem világos azonban, s az előző eredmények sem tájékoztatnak arról, hogy ez miként érvényesül az osztályszerkezet különböző szintjein? Vajon a feltárt összefüggés egységes módon érint minden foglalkozási csoportot, vagy esetleg megfigyelhetők különbségek ebben a tekintetben? A következőkben ezt veszem szemügyre.

A 2. ábra a két politikai blokk támogatottságát mutatja osztályhelyzet, illetve a mobilitás iránya szerint. Ez alapján a legtöbb foglalkozási csoport esetében megfigyelhető, hogy a kormánypártoknak a fölfelé lépők körében a legmagasabb a támogatottsága, a lefelé mobilak esetében pedig a legalacsonyabb. Nem mindegyikben foglalkozási csoportban és nem egységes módon érvényesül azonban ez az összefüggés. Három típus különíthető el.

Az első típust azok a foglalkozási csoportok alkotják, ahol a mobilitásra vonatkozó általános összefüggés érvényesülése mellett egyértelmű vagy kormánypártok, vagy az ellenzéki tömb támogatottsági fölénye a riválissal szemben. Így a felső szintű vezetők, értelmiségiek, illetve nagyvállalkozók csoportjában a mobilitás irányától függetlenül³⁸ magasabb a Fidesz–KDNP támogatottsága, az irodai, illetve szakképzett szolgáltatási

³⁸ E foglalkozási csoportban – a definícióból következően – nincsenek lefelé mobilak, olyanok tehát, akik lefelé mozdultak el az apjukhoz képest.

2. ábra. A politikai tömbök támogatottsága foglalkozási osztály és a társadalmi mobilitás iránya szerint 2021 őszén, %

foglalkozásúak esetében viszont mind a lefelé, mind a fölfelé mobilak, mind az immobilak körében az ellenzéki pártokkal szimpatizálnak nagyobb arányban.

Második típusként azokat a foglalkozási csoportokat lehet elkülöníteni, amelyek a mobilitás iránya mentén megosztottak, vagyis bizonyos mobilitási csoportokban a kormánypártok, másokban viszont az ellenzéki együttműködés támogatottsága magasabb. E típusba tartozik az alsóbb szintű vezetők, értelmiségiek csoportja, ahol a foglalkozási osztályba újonnan belépők a Fidesz–KDNP-t támogatják nagyobb arányban, az immobilak viszont inkább az ellenzéki pártokkal szimpatizálnak. Szintén ebbe a típusba tartoznak a különböző munkáscsoportok. Sőt, ezek tekinthető a legmegosztottabbnak. Azoknak a szakmunkásoknak a körében, akik fölfelé mozdultak a szüleikhez képest a kormánypártok támogatottsága eléri az 58%-ot, a lefelé mobilak esetében viszont csupán 38%-os. A betanított-, segéd-, illetve mezőgazdasági munkások esetében szintén ugyanez az összefüggés iránya. Akik visszaléptek a szüleikhez képest, azok az ellenzékiet támogatják nagyobb arányban, akiknek viszont már az apja is e foglalkozási csoporthoz tartozott, azok viszont a kormánypártokat.

Végül önálló típust alkotnak az önálló vállalkozók, illetve kisfoglalkoztatók. E csoportban mind a lefelé, mind pedig a fölfelé mobilak esetében jóval magasabb a Fidesz–KDNP támogatottsága, mint a rivális politikai tömbbé, az immobilak körében viszont az ellenzéki tömörüléssel szimpatizálnak nagyobb arányban. A kormánypártok támogatottsága tehát a többgenerációs vállalkozói családok körében a legalacsonyabb, az első generációs vállalkozók körében viszont – a származási pozíciójuktól függetlenül – kifejezetten magas.

Nehéz egyértelmű magyarázatot adni ezekre a foglalkozási csoportok közötti különbségekre, ahogy azt is nehéz megbecsülni, hogy ez a társadalmi mobilitás tekintetében megosztottság mennyire újkeletű Magyarországon. A társadalmi mobilitás, illetve pártválasztás összefüggése egyáltalán nem triviális. Különösen Magyarországon nem, ahol ennek a kérdésnek vizsgálata teljességgel kívül esett a hazai szociológiai, illetve politikatudományi kutatások érdeklődésén az elmúlt évtizedekben. Elképzelhető, hogy azt itt feltárt összefüggés

egyáltalán nem új jelenség Magyarországon sem, és pusztán annak a szabályszerűségnek az érvényesüléséről van szó, hogy akik fölfelé tartanak, érdekeltek a status quo fenntartásában, akiknek viszont romlik a társadalmi helyzete, azoknak az áll érdekében, hogy megváltoztassák (vö. Daenekindt et al 2017; Houle 2019). Vajon az 1990 utáni időszakban is létezett egy politikai törésvonal a mobilitási pályájukat tekintve fölfelé, illetve lefelé tartók között? S vajon a rendszerváltás nyertesei, illetve vesztesei mennyiben esnek egybe a mostani időszak nyerteseivel, illetve veszteséivel?

Következtetések

Dolgozatomban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy a hagyományos osztályszavazás jelensége mennyiben van jelen a mai Magyarországon, illetve, hogy ez milyen szerepet játszhatott a 2022-es választások kimenetelében.

Az osztályszavazás problémája speciális módon merül fel Magyarországon, mivel legalább a 2000-es évek második fele óta éppenséggel a fordított osztályszavazás jelensége figyelhető meg, vagyis hogy a baloldali, liberális pártoknak kisebb a támogatottsága a munkások körében, mint más társadalmi csoportok esetében. Ezzel szemben a 2010-ben hatalomra jutó kormánypártoknak nem csupán a nagyvállalkozói csoportokat sikerült maga mögé állítania, de összességében a munkások körében nagyobb arányban szavaztak rájuk, mint más társadalmi csoportokban. A Fidesz–KDNP mögött tehát létrejött egy olyan széles támogatói koalíció, amelynek egyaránt részét képezte a nagytőke és a munka is. Ennek tükrében a 2010 utáni választások mindegyikének, így a 2022-esnek is az volt az egyik fő kérdése, hogy sikerül-e a kormánypártoknak egyben tartani ezt támogatói koalíciót, illetve milyen tényezők teszik lehetővé ennek – az osztályelméleti hagyományok alapján bizarr – szövetségnek a tartós fennállását.

Ahogy a 2022-es választások végeredménye jelzi, a vizsgálatom is azt mutatja, hogy a kormánypártok továbbra is bírják ennek a széles koalíciónak a támogatását. A Fidesz–KDNP a legfelső – vagyis a felső- és középvezetőket, magas szintű értelmiségieket, illetve a közép és nagyvállalkozókat –, valamint a legelső – betanított-, segéd-, illetve mezőgazdasági munkásokat – elkülönítő foglalkozási csoportokban a legnépszerűbb. A képzetlen, illetve alacsonyabb képzettséggel rendelkező munkások tehát, ha van pártszimpátiájuk, akkor a kormánypártokat támogatják nagyobb arányban. Az ellenzéki pártszövetség viszont ezzel szemben az alsóbb szintű fehérgalléros rétegek körében a legerősebb.

Az eredmények alapján az is megállapítható továbbá, hogy az osztályszavazás alapjául szolgáló feltételezés – mely szerint a munkások, illetve az alsó osztályok tagjai azokra a pártokra szavaznak, amelyektől az egyenlőtlenségek csökkentését, és így saját helyzetük javulását várják – nem teljesül Magyarországon. Támogatói nem azért állnak ki a kormánypártok mellett, mert ettől a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentését várják, ahogy az ellenzéki szövetség iránti szimpátia sem ezen alapul. Azokat, akik a társadalmi egyenlőtlenségek jelenlegi mértékét súlyos veszélynek tartják, egyik politikai erőnek sem sikerült mozgósítania, illetve egységesen maga mögé állítania. A kormánypártok, illetve az ellenzéki szövetség kulcsüzenetei – a migráció, illetve az ország demokratikus működésének a problémája – ezzel szemben mozgósító erővel bírtak, és jól jelzik a pártpreferenciákat

is. Ez alapján nem lehet elvitatni azoknak a magyarázatkísérleteknek a relevanciáját, amelyek azt hangsúlyozzák, hogy nem a társadalomszerkezeti választóvonalak határozzák meg a politikai törésvonalakat.

Az is látszik azonban, hogy a politika bármennyire is igyekszik – a morálispánik-gomb nyomogatása vagy más eszközök segítségével – menedzselni a politikai törésvonalakat, a pártpreferenciák a mai Magyarországon mégsem függetlenek az egyének társadalmi pozíciójától, illetve ennek a változásától, ami a harmadik magyarázatkísérletet támasztja alá. A Fidesz–KDNP-nek eszerint nem azzal sikerült megőrizni a magas támogatottságát a munkások körében, hogy társadalompolitikájuk révén a munkásság kollektív felemelkedését segítenék elő; ahogy ezt nem lehet magyarázni leegyszerűsítő módon a hatalom manipulációs technikáival sem. A kormánypártok mögött álló társadalmi koalíció fennmaradásában fontos szerepe van annak, hogy sikerült megszerezniük, illetve megtartaniuk azoknak a támogatását, akiknek a globális pénzügyi válságot követő tartós konjunkturális időszakban javult az anyagi helyzetük, illetve akik előtt egyéni mobilitási utak nyíltak meg.

Felhasznált irodalom

- Alford, Robert R. (1962). *A Suggested Index of the Association of Social Class and Voting*. *Public Opinion Quarterly*, 26(3): 417–425.
- Angelusz Róbert – Tardos Róbert (2006). Hálózatok a magyar társadalomban. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Budapest: Napvilág, 227–252.
- Antal Attila (2020). A koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája. *Eszmélet*, 125(tavaszi).
- Bourdieu, Pierre (2010). A társadalmi tér és a csoportok keletkezése. In Angelusz Róbert – Éber Márk Áron – Gecser Ottó (szerk.): *Társadalmi rétegződés olvasókönyv*. Budapest: ELTE, 165–187.
- Breen, Richard – Rottman, David (1995). Class Analysis and Class Theory. *Sociology*, 29(3): 453–473.
- Bukodi Erzsébet (1999). Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály- és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle* (2): 28–57.
- Bukdi, Erzsébet – Goldthorpe, John H. (2019). *Social mobility and education in Britain: Research, Politics and Policy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bukodi Erzsébet – Záhonyi Márta (2004): *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Clark, Terry Nichols – Lipset, Seymour Martin (1991). *Are social classes dying?* *International Sociology*, 6(4): 397–410.
- Czibere Ibolya – Kovách Imre (2021). State Populism in Rural Hungary. *Rural Sociology*, <https://doi.org/10.1111/ruso.12407>
- Daenekindt, Stijn – Waal, Jeroen van der – Koster, Willem de (2017). Social mobility and political distrust: cults of gratitude and resentment? *Acta Politica*, 53(2): 269–282. DOI 10.1057/s41269-017-0050-4
- Éber Márk Áron (2016). Mostantól fogva tőlük fogtok félni! *Új Egyenlítő*, 6(7–8), 35–38.
- Éber Márk Áron (2020). A csepp. *A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Budapest: Napvilág.
- Erikson, Robert – Goldthorpe, John H. – Portocarero, Luciane (1998). Intergenerációs osztálymobilitás és a konvergenciátézis Anglia, Franciaország és Svédország példáján. In Róbert Péter (szerk.): *A társadalmi mobilitás. Hagyományos és új megközelítések*. Budapest: Új Mandátum, 220–255.
- Enyedi Zsolt – Benoit, Kent (2011). Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon*. Budapest, DKMKA.
- Enyedi Zsolt – Fábíán Zoltán – Tardos Róbert (2014). Pártok és szavazók, 2002–2014. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Ríport 2014*. Budapest, TÁRKI, 532–557.
- Enyedi Zsolt – Tardos Róbert (2018). A magyar választók társadalmi beágyazottsága és ideológiai tagoltsága. In Böcskei Balázs – Szabó Andrea (szerk.): *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018*. Budapest: MTATKPTI–Napvilág, 43–77.
- Evans, Geoffrey (2000). The continued significance of class voting. *Annual Review of Political Science*, 3(1), 401–17.

- Evans, Geoffrey – Mills, Colin (1999). Are there Classes in Post-Communist Societies? A New Approach to Identifying Class Structure. *Sociology*, 33(1): 23–46.
- Evans, Geoffrey – Tilley, James (2017): *The New Politics of Class. The Political Exclusion of the British Working Class*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, Geoffrey – Langsæther, Peter Egge (2021). The realignment of class politics and class voting. In Dalton, Russel J. (ed.): *Oxford research encyclopedias*. Oxford: Oxford University Press.
- Evans, Geoffrey – Whitefield, Stephen (2000). Explaining the formation of electoral cleavages in post-communist democracies. In Klingemann, Hans-Dieter – Mochman, Ekkehard – Newton, Kenneth (eds.): *Elections in Central and Eastern Europe: The First Wave*. Berlin: Ed. Sigma, 36–70.
- Fábry Ádám (2019): *The Political Economy of Hungary. From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. London: Palgrave.
- Ferge Zsuzsa (1969): *Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények*. Budapest: KJK.
- Gerő Márton – Sik Endre (2022). „Már nyomni sem kell” – a morális pánikgomb (MPG) és a 2022. évi választás
- Gerő Márton – Szabó Andrea (2017). *A társadalom politikai integrációja: A politikai értékcsoportok. In Kovách, Imre (szerk.) Társadalmi integráció: az egyenlőtlenségek, az együttműködés, az újraelosztás és a hatalom szerkezete a magyar társadalomban*. Budapest, Szeged: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet, Belvedere Meridionale, 117–153.
- Gerő Márton – Szabó Andrea (2020a). A magyar társadalom politikai integrációja. In Kovách Imre (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 89–126.
- Gerő Márton – Szabó Andrea (2020b). Struktúra és cselekvés: A politikai integráció mechanizmusai. In Kovách Imre (szerk.) *Integrációs mechanizmusok a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum Kiadó, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 45–82.
- Gethin, Amory – Martínez-Toledano, Clara – Piketty, Thomas (2021). Brahmin Left versus Merchant Right: Changing Political Cleavages in 21 Western Democracies, 1948–2020. *The Quarterly Journal of Economics*, 137(1): 1–48, <https://doi.org/10.1093/qje/qjab036>.
- Goldberg, Andreas (2020). The evolution of cleavage voting in four Western countries: Structural, behavioural or political dealignment? *European Journal of Political Research*, 59: 68–90, doi: 10.1111/1475-6765.12336
- Goldthorpe, John H. – Marshall, Gordon (1992). The Promising Future of Class Analysis: A Response to Recent Critiques. *Sociology*, 26(3): 381–400.
- Goldthorpe, John H. (2007): Social Class and the Differentiation of Employment Contracts. In uő.: *On Sociology. Illustration and Retrospect. Vol. 2*. Stanford: Stanford University Press, 101–124.
- Houle, Christian (2019): Social Mobility and Political Instability. *Journal of Conflict Resolution*, 63(1): 85–111. <https://doi.org/10.1177/0022002717723434>
- Huszár Ákos (2013a). Foglalkozási osztályszerkezet (I.) – Elméletek, modellek. *Statistikai Szemle*, 91(1): 31–56.
- Huszár Ákos (2013b). Foglalkozási osztályszerkezet (II.) – Az osztályozás problémái. *Statistikai Szemle*, 91(2): 117–131.
- Huszár Ákos (szerk.) (2015). *A társadalom rétegződése*. Budapest: KSH.
- Huszár Ákos (2019). *Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? Szociológiai Szemle*, 29(4): 4–32.
- Huszár Ákos (2022). Osztályszerkezet és jövedelemeloszlás. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Szelényi Iván (szerk.): *Társadalmi Riport, 2022* (megjelenés alatt)
- Huszár, Ákos – Berger Viktor (2020). Az új középosztály. *Politikatudományi Szemle*, XXIX(2), 71–99. <https://doi.org/10.30718/POLTUD.HU.2020.2.71>
- Huszár Ákos – Győri Ágnes – Balogh Karolina (2022). Resistance to Change. Intergenerational Class Mobility in Hungary, 1973–2018. *Sociological Research Online*, <https://doi.org/10.1177/13607804221084727>

110 A választói magatartás trendjei és változásai 2018–2022

- Huszár Ákos – Szabó, Andrea (2020). *Pártszimpátia és társadalmi mobilitás érzékelése* In Kocách Imre (szerk.) *Mobilitás és integráció a magyar társadalomban*. Budapest: Argumentum–TK, 11–34.
- Huszár Ákos – Záhonyi Márta (2018): *A foglalkozási szerkezet változása és jellemzői Magyarországon*. Budapest: KSH.
- Knutsen, Oddbjörn (2011). Strukturális hatások, társadalmi koalíciók és pártválasztás Magyarországon. In Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás*. Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 119–157.
- Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006). Osztálytársadalom? In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest: TÁRKI, 19–41.
- Kolosi Tamás – Keller Tamás (2010). Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010*. Budapest: Tárki, 105–138.
- Körösényi András (2015). *A magyar demokrácia három szakasza és az Orbán-rezsim*. In Körösényi András (szerk.): *A magyar politikai rendszer – negyedszázad után*. Budapest: Osiris, 401–422.
- KSH 2021. A háztartások életszínvonala, 2020. Budapest: KSH. <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/hazteletszin/2020/index.html>
- Lindner, Attila – Novokmet, Filip – Piketty, Thomas – Zawisza, Tomasz (2021). Political Conflict, Social Inequality, and Electoral Cleavages in the Czech Republic, Hungary, and Poland, 1990–2018. In Gethin, Amory – Martínez-Toledano, Clara – Piketty, Thomas (szerk.): *Political Cleavages and Social Inequalities. A Study of Fifty Democracies, 1948–2020*. Cambridge: Harvard University Press, 287–310.
- Lipset, Seymour Martin (1995). *Homo politicus*. Budapest: Osiris.
- Marx, Karl – Engels, Friedrich (1975). A kommunista párt kiáltványa. In *MEM*. 1. kötet. 137–164.
- Péli Gábor (2021). Mozgó törésvonalak a magyar politikai térben. Hogyan lett a két ellenzékből egy a választói térelmélet szerint? *Politikatudományi Szemle*, XXX(3): 7–24.
- Redzic, Ena – Everett, Judas (2020). Cleavages in the Post-Communist Countries of Europe: A Review. *Politics in Central Europe*, 16(1): 231–258.
- Róbert Péter (1997). Foglalkozási osztályszerkezet: elméleti és módszertani problémák. *Szociológiai Szemle*, (2): 5–48.
- Róbert Péter (1999). *Osztály és párt Magyarországon – három választás után*. *Politikatudományi Szemle*, 8(1): 67–96.
- Róbert, Péter – Bukodi Erzsébet (2004). Changes in intergenerational class mobility in Hungary, 1973–2000. In R. Breen (ed.) *Social Mobility in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 287–315.
- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Budapest: Napvilág.
- Scheiring Gábor – Szombati Kristóf (2019). The structural trap of labour politics in Hungary. *Rupture Magazine*.
- Sebők Miklós (2019). Paradigmák fogságában. *Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Budapest: Napvilág.
- Sik Endre (2016). Egy hungarikum: a morálispánik-gomb. *Mozgó Világ*, 42(10), 67–80.
- Sik Endre – Szeitl Blanka (2016). Polgárság a mai Magyarországon. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 113–129.
- Soós Gábor (2012). Kétflokkrendszer Magyarországon 14–40. In Boda Zsolt – Körösényi András (szerk.): *Van irány? Trendek a magyar politikában*. Budapest: MTATKPTI, Új Mandátum.
- Szabó Andrea – Gerő Márton (2022). *A magyar társadalom törésvonalai és politikai integrációjának dimenziói a COVID-19 árnyékában. A magyar társadalom politikai gondolkodásmódja, politikai preferenciája és részvétele 2021 őszén*. Budapest: Társadalomtudományi Kutatóközpont.
- Szalai Erzsébet (2016). A refeudalizáció. *Replika*, 96–97: 207–222.
- Szalai Erzsébet (2022a). Rabszolgotörvény: artikulálódik a tőke-munka viszony?. In Szalai Erzsébet: *Lélek és profitráta*. Budapest: Napvilág, 66–70.

- Szalai Erzsébet (2022b). A magyarországi újkapitalizmus különössége. In Szalai Erzsébet: *Lélek és profitráta*. Budapest: Napvilág, 71–77.
- Szalai Júlia (2020). *A nem polgárosuló középosztály*. Budapest: Balassi.
- Századvég (2014). Erős középosztály – erős Magyarország. *Nemzeti Érdek*, 7–8.
- Szakra Dorottya (2018). Távologás ez európai szociális modelltől – a szegénység társadalompolitikája. *Magyar tudomány*, (6).
- Weber, Max (1987). Rendek és osztályok. In uő.: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 303–308.
- Wright, Erik Olin (2000). *Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise*. *American Journal of Sociology* 105: 957–1002.
- Wright, Erik Olin (szerk.) (2005). *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

